

Horatius magyarországi utóéletének kérdéséhez

A magyar ókortudomány az ókori szerzők magyarországi utóéletére vonatkozóan sokat foglalkozott Horatiusszal. A hazai latin források a Horatius-millennium óta szinte évről évre szolgáltak új adatokkal, amelyek egyértelműen bizonyították, hogy az „Ethicus Poeta”-t a középkorban Magyarországon is jól ismerték. Ezek az adatok egyrészt a költő kortalanságára, másrészt pedig a középkori ember érvelési rendszerére, gondolkodásmódjára vetnek fényt: ebben áll jelentőségük. S bár az idézetekből, reminiscenciákból rajzolható kép ma még szegényesnek tűnhet, az újabban előkerülő adatok tovább árnyalhatják a középkori magyar művelődésről alkotott elképzeléseinket. Két vonatkozásban szeretnénk a magunk részéről ehhez hozzájárulni.

I.

H. Fichtenau I. Anastasius pápának Simplicius milánói püspökhöz 400-ban intézett levelére hivatkozva megállapítja, hogy a középkori oklevelek arengáiban gyakran szereplő ’állam—hajó’ hasonlat, miután korábban már többen feldolgozták, a Cicerónál található előfordulásokkal állítható leginkább párhuzamba. A közhely további útját szerinte Caesareai Eusebius és Claudianus jelentették.¹ Az ő nyomán Kurcz Ágnes a magyarországi források vizsgálatából arra a megállapításra jutott, hogy a hasonlat sokkal inkább az alkaioisi—horatiusi ’hajó’ allegóriára vezethető vissza.² Állításának igazolására IV. Bélának 1241-ben kelt levelét idézte, melyben az Konrád német királyt figyelmeztette a tatárveszedelemre, a következő szavakkal tévén érzékletessé mondanivalóját: „... a vihar olyannyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni látszik a hullámokon, hanem már-már el is süllyed ...” (Gy. Ruitz I. ford.)³ Az idézett hely értelmezéséhez fontosnak tartjuk a következő szempontok figyelembevételét:

¹ FICHTENAU, H.: *Arenga. Spätantike und Mittelalter im Spiegel von Urkundenformeln.* (MIÖG. Ergb. 18, Graz-Köln, 1957.) 98—99. Idézzük itt a Fichtenau által felsorakoztatott közül az egyik legjellemzőbb, lucretiusi előképre valló Cicero-helyet (Ad Atticum II. 7. 4.): „Iam pridem gubernare me taedeabat, etiam cum licebat; nunc vero cum cogar exire de navi non abiectis sed ereptis gubernaculis, cupio istorum naufragia ex terra intueri.”

² KURCZ Á.: *Az antikvitás hatásának nyomai XIII. századi okleveleinkben.* (Antik Tanulmányok, 8 (1961) 106—113.) 110.

³ WENZEL G.: *Árpád-kori Új Okmánytár II.* Pest, 1861. 126—127. (71. sz.); SZENTPÉTERY I.: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke,* Bp. 1923. (a továbbiakban: *Reg. Arp.*) 707. sz. A latin

1. Horatius kérdéses ódájának (I. 14) államra értelmezését Quintilianustól ismerjük (Inst. or. VIII. 6. 44). Bár az egyházatyák magyarázatára biztonnal hatott Quintilianus, nincs bizonyítékunk arra nézve, hogy a középkorban is értelmezték volna a hajó képét az államra, amely mint elvont fogalom egyébként is meglehetősen későn jelenik meg forrásainkban. Horatius allegóriát alkalmaz, a középkori szövegekben szinte kivétel nélkül metaforákkal találkozunk.

2. A *navicula* kifejezés nem fordítható minden további nélkül a *navis* értelmében, hisz jelentése nem 'hajó', hanem 'csónak, bárka, halászbárka'.

3. A *fideles* szónak csak egyik, s az adott esetben talán nem is a legszerencsésebb fordítása az 'alattvaló', hisz fordítható 'hívó, keresztény' értelemben is. Jelentését szöveggörnyezete és az a gondolatrendszer döntheti el, amelyben a király levele fogant.

H. Quirin korábban felhívta a figyelmet arra, hogy „aki a középkori latinság alapjait meg akarja ismerni, annak a Vulgata vagy Szt. Benedek Regulája olvasásával kell kezdenie”.⁴ Annak eldöntéséhez, hogy milyen forrást használt a kérdéses levél fogalmazója, fel kell vázolnunk röviden a hajóval kapcsolatos elképzelések történetét.

A Gellért-legendák forrásairól írt tanulmányában Jelenits I. idézte fel H. Rahner nyomán a hajó-hasonlat keresztény átértelmezésének folyamatát.⁵ Eszerint az ókori ember számára oly kedves Odysseus-téma patrisztikus átértelmezése során született meg az az elképzelés, hogy az Egyház olyan hajó, mely az evilág veszélyeit jelképező hullámokon hanyódik, árboca Krisztus keresztje, a kikötő pedig, amely felé a hajó igyekszik, az örök élet. E. Peterson figyelmeztetett arra, hogy az Egyházra alkalmazott kép forrása általában az evangéliumi híradásban jelölhető meg, és bár a hajó és a bárka képe adott esetben fedheti egymást, mindkettő sajátos fejlődést és jelentéstartalmat hordoz.⁶ K. Goldammer vitába szállt ezzel a nézettel, és azt állította, hogy a hajónak az Egyházra alkalmazott képe a sajátosan nyugati, antik politikai gondolatból vezethető le, az evangéliumi származtatásnak pedig nincsenek szilárd fogódzópontjai.⁷ A tények az utóbbival szemben — úgy tűnik — Petersont igazolják.

A *navicula* kifejezés két evangéliumi történetben fordul elő. Az egyik szerint Jézus bárkába száll, hogy átkeljen a tavon, s a bárkában elalszik. Közben vihar kerekedik, s a tanítványok rettegve ébresztgetik. Jézus fölkel, s parancsol a tengernek. Jézus ezt követő szavai bizonyítják, hogy a viharnek eleve jelképes értelme

szöveget lásd a 28. jegyzetben. Kurcz Á. — ellentétben Gy. Ruitz I. fordításával — a *fideles*-t 'alattvaló'-nak értelmezte, hisz felfogása csak ezzel magyarázható.

⁴ QUIRIN, H.: *Einführung in das Studium der mittelalterlichen Geschichte*, Braunschweig, 1964³, 153.

⁵ JELENITS I.: *Adalékok legendáink dogma- és liturgiátörténeti vizsgálatához*. (Eszmetörténeti Tanulmányok a Magyar Középkorról. Szerk. SZÉKELY György. Memoria Saeculorum Hungariae 4., Bp. 1984. 227—234.); RAHNER, H.: *Antenna Crucis*. (Zeitschrift für katholische Theologie, 65 (1941) 123—152, 66 (1942). 89—118, 196—227.)

⁶ PETERSON, E.: *Das Schiff als Symbol der Kirche: Die Tat des Messias im eschatologischen Meeressturm in der jüdischen und altchristlichen Überlieferung*. (Theologische Zeitschrift, 6 (1950) 77—79.)

⁷ GOLDAMMER, K.: *Das Schiff der Kirche*. Ein antiker Symbolbegriff aus der politischen Metaphorik in eschatologischer und ekklesiologischer Umdeutung. (Theologische Zeitschrift, 6 (1950) 230—237.)

van (Mt. 8, 26). A másik előfordulás pedig, midőn Péter a vizen jár. A szél itt is a világban létező kicsinyhitűséget jelképezi (Mt. 14, 28—34). Az újszövetségi szövegek mögött nyilván az ószövetségi Noé-bárcájának képe áll. A történetet Nyugaton Tertullianus értelmezte először:

„... Egyébként pedig az a hajó az Egyháznak volt előképe. Az Egyház is a tengeren — vagyis e világon — hullámok, vagyis üldözések és megpróbáltatások közt hanyódik, míg az Úr mintha aludnék — ez türelmének jelképe —, míglen a végső időkben a szentek imádságai által felébresztve megfékezi a világot és visszaadja övéinek a nyugalmat.” (Kühár F. ford.)

Az evangéliumi szöveget Tertullianus eschatologikus értelemben magyarázza, értelmezésének eschatologikus elemei IV. Béla király levelében is feltűnnek.⁸ A *navicula Petri* képéhez további két evangéliumi hely szolgálhatott alapul: Jézus azon ígérete, hogy tanítványait emberhalászokká teszi (Mk. 1, 17) és Péter elhívása (Mt. 16, 18—19), mely a pápai primátussal kapcsolatos viták során játszott igen nagy szerepet.

Krisztust és az evangélistákat egy 4. századi spoletói szarkofágon hajó utasaiként ábrázolták: a hajó biztonságosan jut a kikötőbe, melyet egy világítótorony világít meg.⁹ Római Szt. Hippolytus, Clemens Alexandrinus és Origenész erősen jelképes egyházszemlélete a keresztény Nyugatra sem maradt hatástalan. Beda Venerabilis az Egyházat személyekben és tárgyi jelképekben, így pl. bárcában jeleníti meg.¹⁰ A hajózási szakismeretek Isidorus Hispalensis révén öröklődnek a középkorra¹¹, de a jelképes értelmezés először Paulus Diaconusnál jelenik meg. Ő a Vízkereszt utáni negyedik vasárnapra írt szentbeszédében így szól híveihez:

⁸ „Ceterum nauicula illa figuram ecclesiae praeferebat quod in mari, id est in saeculo, fluctibus id est persecutionibus et temptationibus, inquietetur domino per patientiam uelut dormiente, donec orationibus sanctorum in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat.” (De baptismo 12, Tertulliani Opera, pars I. Turnholti, 1954. ed.: J. G. Ph. BORLEFFS, Corpus Christianorum SL. I. 288); idézi: PETERSON i. m. 77. Bár a PETERSON által forrásul idézett *Testamentum Naphtali* c. 6. ténylegesen sok hasonlóságot mutat, az eschatologikus értelmezés forrását nem föltétlenül kell a Jeruzsálem pusztulása utáni zsidóság környezetében keresni, hisz a motívum a kánoni hagyományban is megvan, vö. Psalm. 77,65: „excitatus est tanquam dormiens Dominus”.

⁹ SACHS, H.—BADSTÜBNER, E.—NEUMANN, H.: *Christliche Ikonographie in Stichworten* Leipzig, 1973. 296. SEIBERT, J.: A keresztény művészet lexikona, Budapest, 1986. 113—114. Utóbbi megállapításait megszorításokkal vehetjük csak tudomásul. Ugyanezen téma ábrázolása volt Giotto egykori *Navicella*-ja, mely a római Szent Péter bazilikát díszítette. A korai ábrázolásokra vö.: GOLDAMMER, K.: *Navis Ecclesiae. Eine unbekante althristliche Darstellung der Schiffsallegorie.* (Zeitschrift für d. ntliche Wiss., 40 (1941) 76—86). A korai ábrázolások katalógusa: STUHLFAUTH, G.: *Das Schiff als Symbol der althristlichen Kunst.* (Rivista di archeologia cristiana. 19 (1942) 111. skk.) Alaposan tárgyalta a 'hajó'-szimbolika kérdését, bár az ittenitől eltérő értékeléssel: RÉVAY J.: *Ókeresztény symbolumok.* (Tört. Szemle, 3 (1914) 346—370, 481—516., 495—496., azonban ő is hangsúlyozza a kép igen általános jellegét, s bőséges irodalmat és bizonyító anyagot sorol fel. KERÉNYI K.: *Ascensio Aeneae II.* (EPhK, 48 (1924) 30—32) szintén a kép egyetemességét emeli ki.

¹⁰ YVEN-CONGAR: *Die Lehre von der Kirche.* Von Augustinus bis zum abendländischen Schisma. (SCHMAUS, M.—GRILLMEIER, A.—SCHEFFCZYK, L.: *Handbuch der Dogmengeschichte, Bd. III.* fasc. 3. c.) Freiburg—Basel—Wien, 1971. 24—27.

¹¹ Etym. 19,1. (Idézi: GOLDAMMER, i. m. 236.)

„Még ha az egész evílág tengerként kérkedik is . . . , ne féljeteK, ne riadjatok meg, s ne csüggedjeteK. Mindnyájan ugyanis, ahányan csak a hit bárkájában az Úrral hajóztok, mindnyájan, ahányan csak a kétségtelenül szentséges Egyháznak eme bárkájában az Úrral ezt a hullámozó világot általhajózzátok, még ha az Úr alszik is . . . , serényen lépjeteK oda hozzá, imáitokkal állhatatosan . . . , és Ő fölkelvén parancsol majd a szeleKnek.”

A homília természetesen Mt. 8, 23-at magyarázza. Igen jellemző a végítéletre való utalás a beszédben.¹²

A Karoling-kor másik nagy íróegyéniségének, fuldai Hrabanus Maurusnak a Mindenségről írott munkája tárgyi ismereteiben Isidorus Etimológiáira vezethető vissza. Isidorustól annyiban tér el, hogy a tárgyi dolgokhoz jelképes magyarázatokat fűz, s így hosszú fejtegetéseket találunk a hajózás címszavai alatt:

„A hajó ugyanis rejtett értelemben az Egyházat is jelentheti. . . . a hajókban pedig méltán jelképezik az egyházakat is, melyek az evílág veszedelmes hullámaiból a dicsőséges keresztfa által menekülnek meg, magukkal vivén azokat a népeket, amelyek a hit jelében hittek. A hajókon ott lakik Krisztus, aki, ha a hívők felébresztik, parancsol a hatalmas viharoknak, hogy nyugodjon el, s az elnyugszik.”¹³

Habár a szerző nem ritkán idézi Horatiust, itt is, s más, a hajót jelképesen értelmező helyeken is teljesen egyértelmű, hogy értelmezését az újszövetségi szövegekre építi. Tertullianushoz hasonlóan értelmezése eschatologikus. Krisztusnak gubernator-ként való megjelenítése mutatja, hogyan bővítette a szerző a képet az antik terminusok felhasználásával. Valóban, a *De navalibus* című munkájában a következő módon építi tovább a képet:

„Ha azonban lelki értelemben a hajók az egyházakat jelentetik, melyek az evílág tengerén időznek, és a megpróbáltatások hullámverései és üldöztetések viharai által hanyattatnak, ennek megfelelően fogható fel az állomás vagy a kikötő a hit erősségéKént, ahol a szentek lelkei a béke nyugalmát fellelni vágyják.”¹⁴

Más helyen a 'hajó'-képet — még pontosabb magyarázatokkal — az egyetemes Egyházra alkalmazza.¹⁵

¹² „Et si omnis iste mundus tanquam mare ebulliat . . . , nolite timere, nolite turbare, nolite contremiscere, nolite deficere. Omnes enim, quotquot in fidei navicula cum Domino navigatis, omnes, quotquot in hac nimirum sanctae Ecclesiae navicula cum Domino per hunc undosum supernatatis mundum, etsi ipse Dominus dormiat, pio somno nostram patientiam et tolerantiam expectans, vel impiorum poenitentiam et conversionem sustinens, alacriter accedite ad eum, orationibus instantes . . . , et ipse surgens imperabit ventis.” (*Homília LV*, Migne PL 95. col. 1198^d.)

¹³ „Navis enim mystice aut Ecclesiam significat . . . In navibus autem merito significantur Ecclesiae, quae periculosos fluctus mundi per lignum gloriose crucis evadunt, portantes populos, qui signo fidei crediderunt. In navibus habitat Christus: qui si a credentibus excitetur, dicit immanissimae tempestati, ut quiescat, et quiescit.” (*De universo sive de rerum naturis* 20,39. Migne PL 111. col. 554^c.)

¹⁴ „Si autem naves spiritualiter ecclesias possunt significare, quae in sale istius mundi versantur et fluctibus tentationum et persecutionum tempestatibus quassantur, non incongrue statio vel portus navium fidei firmitas potest accipi, ubi tranquillitatem quietis sanctorum animae invenire desiderant.” (*De navalibus* 13,16. Migne PL 111. col. 372^e.)

¹⁵ „Navicula est Ecclesia, ut in Evangelio: ita, ut navicula operiretur fluctibus, id est ut Ecclesia vexaretur tribulationibus. Navicula crux Christi, ut in Evangelio: Ascendit Iesus in naviculam, et transfretavit et venit etc. quod ascendens Christus crucem exivit de mundo, et venit ad coelestem patriam.” (Migne PL 112. coll. 1004^e-1005^b.)

A Karoling-kor után a 12. század hoz nagy fellendülést Európa szellemi életében. A 11. században a szimbolikus teológia európai központjává Chartres iskolája lesz, s a következő század folyamán hatását a legkülönbözőbb területekre sugározza szét. A korábban kialakult jelképeket rendszerekbe foglalja. Feltehetőleg itt került a 'hajó'-kép mariológiai összefüggésbe, s lett Mária az evilág tengerén hányódók vezérlő csillaga. Itt az antik gyökerű, a patrisztika által átértelmezett 'hajó'-képet alkalmazták talán szívesebben. Ez derül ki chartres-i Fulbert munkájából, amely — Jelenits I. meggyőző bizonyítása szerint — Magyarországon is jelentős hatást gyakorolt. De Fulbert, s Ivo püspök (1040—1116) a 'hajó'-képet nem az államra, hanem az Egyházra vetíti.¹⁶

Gerhoch, reichersbergi Ágoston-rendi prépost a reformpápaság híve. Nála merül fel korán és rendkívül szemléletesen a *navis Petri* kifejezés. Ez korántsem véletlen: az investitúra-küzdelmek idején nemcsak a világi hatalom és a pápaság került szembe egymással, hanem az egyetemes Egyházat képviselő Róma és a világi hatalom mellett elkötelezett német egyházak is. Megelevenedett a Róma primátusa érdekében folytatott viták emléke. Gerhoch prépost a *navis Petri*-t szűkebb, gregoriánus értelemben a papi rendre alkalmazza: „... nagyon is összeillően fogják fel az apostoli tanításban kiképzett papi rendet Péter apostol hajója gyanánt.”¹⁷

A 12. században Alanus ab Insulis ciszterci szerzetes, a chartres-i iskola utolsó nagy mestere ábécérendbe szerkesztett bibliai lexikont írt. Ebben a *navis*-t a következőképpen értelmezi:

„Az Egyházat is nevezik hajónak, mert amiként hajó segítségével az ember átkel a tengeren s eljut a kikötőbe, ugyanúgy az Egyháznak mint lelki hajónak a segítségével átkelvén ezen a nagy s hatalmas tengeren, tudniillik a világon, az örök boldogság kikötőjébe jutunk.”¹⁸

A szövegben szereplő zoltáridézet is egyértelművé teszi a bibliai előképet. II. Callixtus pápa (1119—1124) egy szentbeszédében az üdvösség kikötőjén kívül megjelenik már a *navita* is.¹⁹ Anselmus ravennai érsek (1155—1158) Dialogusaiban olvashatjuk a következőket:

„... a római szent Egyházban sok görög nemzetiségű főpap ült már Szent Péter apostolfejedelem trónusán, akik az igaz hitnek kormányrúdjával és a józan tanítás evezőlapátjával az egyházat, amely Péter bárkája, Péter helyetteseként helyesen kormányozván a szentek sorába számíttatnak.”

¹⁶ Ivo Cartonensis episc. Ep. 1. (Migne PL 162. col. 20); ugyanilyen általános értelemben használja a képet Johannes Amalfitanus a Liber de miraculis (ed. M. Huber, 1913), előszavában, s *parua scientie navicula* kifejezéssel tesz eleget a korban kötelező szerénységnek.

¹⁷ „navis Petri apostoli ordo cleri apostolicis disciplinis informati non incongrue intelligitur” (Liber de novitatibus huius temporis, ed. N.M. Häring, 1974.) A *navis Petri* kifejezés korábbi előfordulása: II. Orbán pápa levele (MIGNE PL 151. col. 286^d.) A *navicula Petri*-re való utalások, főleg III. Sándor pápa levelezésében szaporodnak meg (1159: Acta Pont. Rom. inedita, II. 364; 1164: Acta Pont. rom. Gall. I.283). Talán nem véletlen, hogy ugyanilyen tartalommal Magyarországon is ugyanebben az időben találkozunk vele. Erre nézve ld. a továbbiakat!

¹⁸ „Navis dicitur etiam Ecclesia, quia sicut mediante nave aliquis pertransit mare veniens ad portum, ita aliquis mediante Ecclesia, quasi spirituali nave pertransiens hoc mare magnum et spatiosum, id est mundum, pervenit ad eterne beatitudinis portum.” (Distinctiones dictionum theologicarum, MIGNE PL 210. col. 872^d) A zoltár: 103,25.

¹⁹ MIGNE PL 163. col. 1401^s.

Anselmus szerint a római Egyház az Úrtól azt a kiváltságot kapta, hogy „az eretnek fonákságnak semmiféle szele nem képes megingatni”²⁰ Az érsek itt azokról értekezik, akik vádolják az Egyházat a görög és latin hit eltérései miatt. A *navicula Petri*-nek — funkcióját tekintve — a bizánci egyház igényeivel szemben van itt jelentősége.

Mint már említettük, a 'hajó'-kép már a 12. században jelen volt a magyarországi irodalmi alkotások egyikében. Általánosabb; s ezért nem annyira jellemző, mint a Gellért-legenda esetében, a Kisebb István-legenda szövegének utalása: „Sem a grammatikusok tudós összemesterkedett rendjét, sem a filozófusok magyarázatait vagy tudálekos szórszálhasogatásait nem utánozzuk, mert balgaság a nyílt tengerre szállni, ha nem tudsz a révhez sem beállni.” (Kurcz Á. ford.) Olyan közismert képpel, talán közmondással van itt dolgunk, melynek forrását nehéz lenne meghatározni, de leginkább a köznapi szólás-használatból eredhet, s ritmikus-rímes megfogalmazása a legenda szövegének szerzőjét dicséri.²¹

1159 után ismét kiéleződött a pápaság és a császári hatalom viszonya. A vetélytársával küszködő III. Sándor pápa az Imperiummal szemben a regnumok irányítóiban keresett szövetségeseket. Élénk diplomáciai érintkezések szövődtek Magyarországon, a pápaság, valamint az európai királyságok között. Magyarországon az Imperium-ellenes álláspont következetes képviselőre Lukács esztergomi érsekben talált. Lukács Párizsban tanult, s következetes, személyi biztonságát is veszélybe sodró magatartása miatt már életében szent hírében állott. Valószínűleg ő fogalmazta azt a levelet, melyet II. Géza király a pápai politika legfőbb német támaszához, Eberhard salzburgi érsekhez intézett. A levélben a király barátságáról és támogatásáról biztosítja az érseket, s többek közt ezeket írja:

„Az érett gondolkodással pedig együtt jár az óvatosság, hogy amiképpen a gonoszok példaadását, akárcsak a hajósok a vészhozó szirteket, kerülni, azonképpen a jóknak a lábanyomába lépni, mint a szerencsésen járó hajónak a kikötőbe, minden módon igyekeznünk kell. Hogy tehát a nagyerejű kezdetre ugyanolyan befejezés következzen, az elődeink között már elkezdett barátságot annál nagyobb hajlandósággal igyekszünk a maga sértetlenségében megőrizni, minél szilárdabban ismertük meg azt az egyház iránti hűségben akkor, midőn Péter hajócskája az üldözések hullámain hanykolódott.” (Mezey L. ford.)²²

²⁰ „in sancta Romana Ecclesia multi pontifices natione Graeci sederunt in cathedra Beati Petri apostolorum principis, qui gubernaculo fidei rectae, et remigio sanae doctrinae, Ecclesiam, quae est navicula Petri, vice Petri bene gubernantes, in numero sanctorum computantur. Ipsa autem sancta Romana Ecclesia, mater omnium Ecclesiarum, hoc a Domino privilegium accepit, quod ita specialiter fundata est supra firmam petram, ut a nullo unquam vento haereticae pravitatis impelli poterit.” (Dialogi 2. prol., MIGNE PL 188. col. 1161^o)

²¹ „Quia stultum est in altum navigare, si non possit ad portum transmeare.” (SZENTPÉTERY I. szerk: *Scriptores rerum Hungaricarum II*, Bp. 1938. (a továbbiakban: SRH) 393. A 'hajó'-kép Magyarországra a legkorábban bizonyosan Szent Odilo (+ 1048), cluny-i apát Szent Istvánhoz intézett levele által kerülhetett. A tőle ereklyét kérő magyar királynak a következőket írja: „Fuerunt et alii plerique potentissimi et nobilissimi viri, qui spretis pompis huius saeculi et calcatis censis fluctibus mundi desiderio vitae aeternae ducti confugerunt ad portum nostri monasterii”, s ezek igen sok ereklyét szereztek a monostornak (*Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Szerk. SERÉDI Jusztinián, I., Bp. 1938, 459). Szent Odilo ugyanúgy vetíti a 'hajó'-motívumot az ember életére, miként az ókorban Seneca (Ep. mor. 70). Vö. Szt. Gellért őszövetségi történetre épített szövegét: *illa arca a Noe fabricata ecclesia est a Christo redempta* (p.108).

A levél szövegében a 'hajó'-kép mindkét típusát megtaláljuk. A hajót zátonyrafutással fenyegető sziklák és a kikötőbe igyekvő hajó emlegetése az esetleges forrást az Atyák korába utalja, megfelelő helyet Augustinusnál is találunk.²³ A „Péter bárkája” bizonyosan az egyházzsakadásban kiforrott gondolatra vezethető vissza. Jelentése magába foglalja az egész korabeli keresztény Európát, hisz a szakadás az egész keresztény Nyugat egységét veszélyeztette.

A hajó az Egyházat jelképezi II. András királynak azon oklevelében, melyben megerősíti a III. Béla király által alapított szentgotthárdi egyházat Dobra nevű földje birtokában, 1213-ban. Miután leírja, hogy elődei miként gyarapították dicsőségesen a magyarországi Egyházat, a következő megjegyzést teszi:

„A kegyes törekvéseknek mindig az volt a célja, hogy a veszendő dolgokat maradandókra, a mulandókat örökkévalókra, az evilági szenvedés és fájdalom szomorúságát az örök haza örömeire cserélje. Széltében és hosszában nyilvánvaló, hogy mennyi és mekkora értékkel gazdagították Krisztus hajóját, vagyis az Egyházat, és a múltékony élet tengerén át gyarapították építéssel, irányítással és helyreállításal szent atyáink (ti. a magyar királyok) . . .”²⁴

Amint a hajó az Egyház, a Krisztushoz vezető élet jelképévé lett, a hajózás egyes mozzanatainak terminusai az emberi élet szakaszait, jelenségeit ábrázolták. Az emberi szerencsétlenség, sorsforduló vagy a halál jelképévé így emelkedett a hajótörés, amint arról egy 1355-i oklevélben is olvashatunk: „. . . erről a világról, amit a csalóka világ hajótörésének neveznek, az Úrhoz ment át.”²⁵ A 'hajó'-képe és a

²² „Cautum autem habendum est apud maturitatem sensus, ut quemadmodum exempla pravorum, veluti scopuli naufragorum, sunt vitanda, sic vestigia bonorum, veluti navis proপরانتis ad portum, summopere sunt imitanda. Ut igitur robusto principio concors exitus respondeat, amicitiam inter nostros priores inchoatam eo propensius volumus intemeratam custodire, quanto in fide Ecclesiae, dum navicula Petri fluctibus persecutionum quatiebatur, cognovimus firmiorem.” (*Reg. Arp.* 96. sz. = CLASSEN, P. —HÖDL, G.: *Die Admonter Briefsammlung nebst ergänzenden Briefen* (MGH. Epp. 2.: Die Briefe der deutschen Kaiserzeit, VI. Bd.), München, 1983, 135—136, /178./). Lukács érsekről ld. III. Sándor pápa értékelését: „Tibi non sicut medioeri aut sacras scripturas ignoranti, sed tam divinis quam humanis scripturis plenius erudito et ecclesie doctori scribamus.” (Századok, 92 /1959/ 409). A II. Géza udvarában ismertté vált kép egyik lehetséges forrása minden bizonnyal Sophia hercegnő levelében (1146) fedezhető fel: „Opto sane et desiderio fraterno tui auxilio ad portum monasterii et quietis nuda saltem et despoliata ex huius mundi fugere naufragio.” (MIÖG, 2 /1888/ 375).

²³ „Ex una parte saxa navifraga, ex alia parte vero vorago navivora.” (Idézi: JELENITS, *i.m.* 228).

²⁴ „Piorum semper fuit studiorum peritura permansuris, temporalia sempiternis laboris dolorisque tristiciam presentis, eterne patrie gaudiis commutare. Longe lateque patet, quot et quantis mercimony Christi navem, id est Ecclesiam, ditaverint et per pelagus vite pretereuntis construendo, gubernando, resarciendo sancti patres nostri multiplicaverint.” (*Reg. Arp.* 281. sz. = WAGNER, H. szerk.: *Urkundebuch des Burgerlandes, I.* Graz—Köln, 1955, 64—65 /95/).

²⁵ „De hac luce, que fallentis mundi naufragium appellatur, ad dominum transmigrasset.” (NAGY I. —TASNÁDI NAGY GY.: *Anjoukori Okmánytár, VI.* Budapest, 1891, 398). A következő igen jellemző példákat említhetjük még: 1242-ben IV. Béla a pápához: „specialem fingentes in vobis spei anchoram” (CD Slov. II, 72 /109/); 1288-ban Lodomér érsek László királyról a pápához: „salutis sue procul raptum a portu” (Századok, 44 /1910/, 9); MÜGELN Henrik: „Malus enim verus est, in cuius precordiis velum pendet fidei, quo navis totius ecclesie vehitur et liburnus.” (SRH II, 233) I. Lajos király 1382 (CD Hung. IX/5, 587); stb. A kép kiteljesedésének eme szép példája egyben az Egyházra való magyarazatot is alátámasztja. Számtalan további példát idézhetnénk (Thuróczi prológusa, Ivanics Vitéz János leveleskönyvéhez írott utószava stb.)

köréje csoportosuló jelképrendszer a reneszánsz hatására, a 15. században teljessé vált ki, az antik gondolkör nyomán. Sohasem merült azonban feledésbe újszövetségi fogantatású párja, válságos időszakok forrasszövegeiben mindig megtaláljuk. 1438. december 28-án az esztergomi érsek és püspöktársai levélben fordulnak a bázeli zsinathoz, s ebben arra kéri az ott részt vevő püspököket, hogy kitartóan munkálkodjanak az Egyház egységének helyreállításán, „hogy Péter bárkája miként azelőtt, ezután se hanyódjék a viharos hullámokon”.²⁶ 1492. szeptember 21-én Váradi Péter kalocsei érsek intéz levelet VI. Sándor újonnan megválasztott pápához, amelyben örömet fejezi ki megválasztása fölött, jóindulatát kéri egyházmegyéjére s a maga számára, s végül köszönetet mond testvérének pápai titkos kamarássá váló kinevezéséért. A következőket írja: „akinek (ti. a pápának) igen szerencsés kormányzata alatt Péter bárkája is a helyes kormányzás folytán biztonságban lehet a viharoktól.”²⁷ A felsorolt adatok elemzéséből a következő eredményre jutunk:

1. Nincs adat arra, hogy a középkorban ismerték és alkalmazták volna a horatiusi hajó-allegóriát. A szövegekben a 'hajó' kivétel nélkül hasonlat vagy metafora formájában bukkan fel. A 'hajó'-t jelképesen értelmező középkori szerzők értelmezésük alátámasztására mindig bibliai szövegeket idéznek.

2. A *navicula* kifejezést korai időktől fogva alkalmazták az Egyházra, a kifejezés pedig egyértelműen újszövetségi eredetű. A 11—12. században, a világi és egyházi hatalmi igények összeütközése folyamán alakul ki a *navicula Petri* képe, melyhez az evangéliumi szövegek szolgáltak forrás gyanánt.

Ezzel egyetlen kérdés maradt megválaszolatlanul IV. Béla levele kapcsán: jelentheti-e a *fideliūm navicula* a középkori magyar államot? A kérdést a *fidelis* helyes értelmezése döntheti el. Amennyiben 'hű alattvaló'-nak fordítjuk, az államra — helyesebb fogalomhasználattal a királyságra — vonatkozik, ha pedig 'hívó'-nek, akkor az Egyházra, a nyugati kereszténységre.

Számos forrást idézhetnénk annak igazolására, hogy IV. Béla levele nyomán szinte egész Európában elterjedt annak híre, hogy a tatárok a kereszténység elpusztítására érkeztek Keletről. A levélben a király az egyetemes kereszténységet fenyegető veszélyre hivatkozva kéri a Nyugat segítségét országa maradékának megvédéséhez:

„... szerencsétlenségünk gyászát kell jelentenünk, amely miatt egyben a kereszténység pusztulásától kell rettegnünk. ... Mivel tehát a jelen helyzetben nemcsak a magunk, hanem az egész keresztény nép reménye is láthatólag a tett próbáján fordul meg, s mert a mi védfalunk már leégett ... , késlekedés nélkül kegyeskedjeteK védelmünkre, helyesebben az egész kereszténység védelmére sietni.” (Gy. Ruitz I. ford.)

Hogy a 'hajó' képe mögött bibliai forrást kell keresnünk, azt éppen az eschatológiára utaló szövegkörnyezet bizonyítja. A korai középkorban (és nem csak a reformáció és a török terjeszkedés nyomán) alakul ki az az elképzelés, hogy Isten a

²⁶ „Ne Petri navicula amodo in antea et deinceps procellis fluctibus agitetur.” (LUKCSICS J. szerk.: *A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára, III*, Bp. 1907, 71 /103/).

²⁷ „Sub cuius felicissimo regimine et Petri navicula rectissime gubernata tuta esset a procellis.” (WAGNER, C.: *Petrus de Warda, Epistolae*, Pozsony—Kassa, 1776, 29).

barbár népeket Keletről a keresztények bűneinek evilági megtorlására küldte. A gondolatban az önvédelemre kényszerülő nyugati keresztény világ rémülete tükröződik a barbár népek megjelenésének időszakaiban. Erről az 1241. évi levélben a következőket olvashatjuk:

„... szerencsétlenségünk gyászatát kell jelentenünk, mely miatt egyben a kereszténység pusztulásától rettogünk. Mert Megváltónk a kor romlottságát s a módfelett elhatalmasodott gonoszságot megsokallta, és a vihar olyannyira megnövekedett, hogy a hívek bárkája nem csupán hanyódni látszik a hullámokon, hanem már-már el is süllyed, ha az Úr, a könyörgők kiáltásától és jajszavától megindulva, a veszedelemmel hosszasan küszködő népek idő múltával segítségére nem siet. Mert Ő, akinek akarata mindeneget igazgat, megengedte — mint szilárdan hisszük: az emberiség bűnei miatt —, hogy Kelet felől egy magát tatárnak nevező barbár népség ... legutóbb, ó fájdalom, a mi országunkat foglalja el egész a Dunáig.”

A vézből való menekülést a hívők imái által felébresztett Úr hozhatja meg itt is, akárcsak Tertullianusnál. Az pedig világos, hogy ez a fajta értelmezés szoros kapcsolatban van a már sokszor idézett evangéliumi hellyel.

Matthaeus Paris krónikájában maradt fenn Frigyes császárnak az angol királyhoz intézett levele, melyben a tatárveszedelem kapcsán hasonló gondolatokat találunk:

„Az egyetemes kereszténység egész királyságát általános kiirtás fenyegeti ... egyáltalán nem az Isten ítélete nélkül, népének megfeddésére és megjavítására, bárcsak ne az egész kereszténység elveszejtésére.”²⁸

²⁸ „Ex infausto nostri casus eventu christianitatis excidium trepidantes, dum redemptore nostro exigente malicia temporis et habundante nequitia ultra modum soporato, usque adeo tempestas insurgit, quod iam non solum agitari fluctibus videatur fidelium navicula sed submergi, nisi clamoribus et vocibus querulantium excitatus Dominus populo periclitanti longiori licet mora protracta subveniat. Nam ipso, cuius nutu singula diriguntur, propter peccata hominum, ut firmiter credimus, permittente, barbarea nationes, que se Tartaros appellant ... regnum nostrum totum ultra Danubium noviter, proh dolor, occuparunt. ... cum igitur non solum nostra, verum etiam totius populi Christiani spes ad presens agi per facti experientiam videatur ... in presidium nostrum, verius totius populi Christiani vestrum dignemini sine mora accelerare succursum.” (A 3. számú jegyzetben idézett hely). Az a gondolat, hogy Isten nemcsak az Utolsó Ítéletkor, hanem a földön is bünteti az embert elkövetett bűneiért, ószövetségi alapokon nyugszik (Lz. 10,26). Nyugaton Szent Ágoston (a megfelelő helyeket összegyűjtve ld.: *Emlékkönyv Szent István Király halálának kilencszázadik évfordulóján*, szerk. SEREDI I. I., Bp. 1938, 525.) és Jordanes nyomán terjedt el a *flagellum Dei* képébe foglalva (ECKHARDT S.: *Attila a mondában* (NÉMETH Gy. szerk.: *Attila és hunjai*, Bp. 1940, 154) Az ebből kinövő védőbástya-tudatra: DEER J.: *Pogány Magyarország — keresztény Magyarország*, Bp. 1938, 218. skk. (hivatkozva IV. Béla 1250. évi oklevelére: *Reg. Arp.* 933.b), valamint SZÜCS J.: *A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán* (Történelmi Szemle, 31 /1978/ 158). és BOGYAY T.: *A Magyarország mint „Nyugat védőbástyája”*. Egy eszme történeti folytonossága (Katolikus Szemle, 38 /1986/ 101—114.) a kérdés teljes bibliográfiájával. A császár leveléből vett idézet: „Toti rei publice universe christianitatis excidium generale comminatur ... non absque Dei iudicio ad sui populi correptionem et correccionem, non utinam ad totius christianitatis dispendium!” (GOMBOS F.A.: *Catalogus fontium*, 1582—1585). Amennyiben IV. Béla leveléhez közvetlen forrást keresünk, ha egyáltalán volt ilyen, akkor az bizonyosan IX. Gergely pápa 1240. október 15-én kelt, Mátyás esztergomi érsekhez intézett levele volt, melyben a pápa az érseket immáron többször szólítja fel arra, hogy tegyen eleget *ad limina* látogatási kötelezettségének. A levél még bizonyosan IV. Béla levelének megfogalmazása előtt az országba érkezett, és — bár ekkor már nem Mátyás érsek volt a kancellár — valószínűleg a királyi kúriában is ismeretessé vált. A levél eschatologikus értelemben fejt

Amint IV. Béla országát a keresztény világ *paries*-eként értelmezi, úgy tartja a császár a sajátját *christianorum ianua*-nak.

A harmadik kérdésre a válasz csakis nemleges lehet. IV. Béla levelének kérdéses helyét ki kell tehát iktatnunk Horatius középkori magyarországi ismeretét bizonyító adataink sorából.

II.

Az elmondottakból korántsem akarunk arra következtetni, hogy az antik szerzők hatását a középkori irodalomra le kellene becsülnünk. Nem csupán szóvirágok Chartres-i Bernát szavai, „aki azt mondotta, hogy hasonlatosak vagyunk a törpékhez, de óriások vállain állunk, hogy náluknál többet s rejtettebb dolgokat is megláthassunk, de nem ám éleslátásunk, vagy testünk magassága folytán, hanem mivel gigászi nagyság emel fel és tesz magassá bennünket.”²⁹

Éppen félszázados felismerés az, hogy Horatius ismerete egyidős a magyarországi irodalommal. Ebben a tekintetben a legértékesebbek a korai — humanista hatásoktól mentes — idézetek. A Horatius-filológia megállapítása szerint az ilyenek idézetgyűjteményekből, ún. florilegiumokból váltak közismertekké. Ezen adatok sorát legutóbb Borzsák István gyarapította.³⁰ Ugyanő állapította meg, hogy a középkor számára legfontosabb horatiusi mű az *Ars poetica* volt. A 13. században a *Registrum multorum auctorum* szerzője, Hugo von Trimberg (1230—1313) Horatius életművét két részre osztotta: a *tres libri principales* közt első helyre az *Ars poetica* került, a Szatírák és a Levelek társaságában, *minus usuales*-nak számítottak az Ódák és az Epódoszok.³¹ A középkori idézetek számaránya is azt bizonyítja, hogy az *Ars poetica*-t vagy nagyon alaposan kivonatolták, vagy teljes egészében igen jól ismer-

ki a 'hajó'-képet: „Petri navicula, matris ecclesie sinus, negotiorum operta fluctibus et questionum urgentium agitata procellis, dexteram Iesu sublevantis implorat, ea quidem flatibus aquilonis impulsa, dormire videtur Dominus, nutant discipuli, naute quasi naufragii verentur eventum, populi trepidant, clamat Petrus ... ut multiplicatis clamoribus Dominum suscitet dormientem.” (JAFFÉ—POTTHAST, *Regesta Pontificum Romanorum*, I, Berolini, 1874, 10945.sz. = Theiner A., *Vetera monumenta historica* . . . , I, Romae, 1859, 180 /331. sz./). Az elmondottak kapcsán reméljük, hogy nem estünk abba a hibába, amelybe O.KRESTEN (*Pallida Mors Sarracenorum. Zur Wanderung eines literarischen Topos von Liudprand von Cremona bis Otto von Freising und zu seiner byzantinischen Vorlage, Römische Hist. Mitteilungen*, 17 /1975/ 23—73), aki nyilvánvalóan horatiusi szókapcsolatot bizánci előképre vezet vissza.

²⁹ „Dicebat Bernardus Cartonensis nos esse quasi nanos, gigantium humeris incidentes, ut possimus plura eis et remotiora videre, non utique proprii visus acumine aut eminentia corporis, sed quia in altum subvehimur et extollimur magnitudine gigantea.” (*Migne* PL 199, col. 900)

³⁰ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius (Falus R.: Horatius*, Bp. 1958, 281. skk.); *Uő.*: Bevezető (Q. Horatius Flaccus összes versei, Budapest, 1961, 34 skk.); a Horatius-utóélet kutatás két kezdeményezése: GYÖRKÖSSY (JIRKA) A.: *Horatius és a magyar szellemi élet*. (Budapesti Tanárképzőint. Gyakorló Középisk. 1935. évi értesítője, 5—20.) és TRENCSENYI-WALDAPFEL I.: *Magyar Horatius. Horatius noster*, Bp. 1943. 143. skk. (első kiadása: Bp. 1936).

³¹ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 290. Az *Ars poetica* kivonatolását alátámasztják a trieri florilegium Horatius-idézeteinek számarányai is (Ed. Fr. BRUNHÖLZL, in: *Mittelaltinisches Jahrbuch*, 3 /1966/ 129—217), ahol külön egységet képez az „Oracius in antiqua poetria” vagysis az *Ars poetica*.

ték. Egy — tudtunkkal eddig nem ismert — idézettel bővíthetjük a költemény ismeretére valló magyarországi adatok számát.

II. András király 1217-ben, szentföldi hadjáratáról visszatérvén, a jeruzsálemi jánoslovagoknak, Szentföldön tapasztalt érdemeik jutalmaképpen a szalacsi sójő-vedelemből évenként húsvétkor fizetendő 500 ezüstmárkát rendelt. Adományát egy évvel később III. Honorius pápa átiratával erősítette meg.³² Katona István, az oklevél első publikálója, dőlt betűkkel szedetvén jelezte, hogy felfedezte a szövegben rejlő hexametert, de forrását nem azonosította. Az újabb publikációk folyamán Batthyány, Fejér és Theiner nem foglalkozott a kérdéssel. Az oklevélnek ugyanis azon részében, ahol a király a szentföldi utat elméletileg megokolja, a következőket olvashatjuk:

„... verum, quia segnius invitant animos demissa per aures, quam que sunt oculis commissa fidelibus, quum ad sanctae terrae liberationem in spe divinae consolationis accessimus, ...”

(„Hanem, mivel resteből csalogatják a lelkeket azok a dolgok, melyek fülükön keresztül jutnak el hozzánk, mint azok, melyeket hűséges szemükkel látnak, midőn a Szentföld megszabadítására mentünk az isteni vigasz reményében ...”)

Az ismerős sorok Horatius *Ars poetica*-jának 180—181. sorát juttatják eszünkbe:

„segnius iritant animos demissa per aurem, quam quae sunt oculis subiecta fidelibus et quae ipse sibi tradit spectator, ...”

(„Csak hallott dolgok nem rázzák úgy meg a lelkünk, mint az, amit biztos szemmel meglátva a néző önmaga érzi, ...” Muraközy Gy. ford.)

Az idézet tehát nem egészen pontos: az *iritant* helyett az *invitant* talán lehetne olvasati hiba is, valószínűbb azonban, hogy az oklevél fogalmazója fejből idézte a verset és a két szó felcserélésével a szöveg értelmét a mondanivaló érdekében megváltoztatta. A további eltérések (*per aurem* helyett *per aures*, és a *subiecta* helyett *commissa*) az emlékezetből való idézést bizonyítják.

Az idézett részt tartalmazó oklevél Csák nembeli (Üjlaki) Ugrin királyi kancellár kezéből kelt. Arra nézve nincsenek pozitív adataink, hogy Csák nembeli Ugrin tanult volna külföldön, ebből azonban még nem következik, hogy ennek lehetőségét ki kellene zárunk. A sajtómezei csatában elesett érsek pályája azt mutatja, hogy művelt diplomata és hitelveihez hű főpap volt, s fontos momentuma életének, hogy 1217-ben a királyt elkísérte a szentföldi útra. A Horatius-idézet mindenképpen a királyi kancellária valamely tagjának műveltségét dicséri, legyen az maga a kancellár vagy valamelyik beosztottja. Mesteri fogással indokolta meg II. András óriási költségeket felemésztő zarándoklatát, mellőzvénn annak tényét, hogy apja fogadalmát teljesítendő harcolnia kellett volna a királynak, amit ugyan meg is tett, csak éppen számottevő eredmény nélkül — bár a krónikakompozíció *victor gloriosus*-nak titulálja.

³² *Reg. Arp.* 329. sz. Az idézet Theinertől (*Vetera monumenta*, I, 14—15 [23. sz./], és *Katona, St.: Historia critica* ..., V, Pozsony—Kassa, 1783, 277. Az átfogalmazásra, a gondolat célszerű átalakítására ld. a trieri florilegium 697. sora (154. o.) és másutt is.

Az 1217-es idézet igen előkelő helyet foglal el a magyarországi Horatius-reminiscenciák közt. Az Intelmeknek és Kálmán király törvényeinek szövegében Borzsák I. talált olyan jelzői felsorolást és egyes kifejezéseket, melyek Horatius ismeretére vallhatnak, s ugyanő mutatott ki Szent István Nagyobb legendájának szövegében idézetet.³³ Szent István Kisebb legendája három esetben mutatott Horatiusszal való szövegegyezést.³⁴ Szent László legendájában Kardos T. sejtett idézetet,³⁵ Miklós comes végrendeletében (1231) Sólyom K., majd Rogerius szövegében Madzsar I., s az ő nyomán terjedt el az a feltételezés, hogy Horatius-idézetet is tartalmazó florilegium Rogeriusszal került volna Magyarországra először.³⁶ Jelen-tős még a nagy műveltségű Lodomér érsek 1288-ban íródott levelének idézete,³⁷ valamint a váradi káptalan oklevelében felfedezett 1302. évi adat.³⁸

A nyolc konkrét szövegidézet közül négy az *Ars poetica*-ból származik, az eseteknek pontosan a fele. A most bemutatott 1217. évi idézet szintén az *Ars poetica* ismeretére valló adatok számát gyarapítja, s hozzátehetjük, hogy az eddig ismert leghosszabb idézettel, csaknem két teljes hexameterrel. Ezáltal az egykor első helyre tett 1302. évi okleveles adatot immáron a sokadik hely illeti meg Horatius magyarországi utóéletének időrendjében.³⁹

³³ BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 287 (*iracundus, superbus, invidus, inpacificus*: Ep. I, 1, 38 és AP 121 = SRH II, 624; *o praesulum decus*: Sat. II, 1, 20 és AP 438—450 = Závodszy, 181—183; *undique fit concursus*: Sat. I, 9, 78 = SRH II, 383).

³⁴ *Quia vale sacro caruerunt*: Carm. IV, 9, 28 = SRH II, 393, vö. *M. Florianus*, Font. Dom. I, 1, valamint HAJNÓCZY J., EPhK 64(1940), 76; *careat lucida facundia*: AP 41 = SRH II, 393, vö. BORZSÁK I.: *A magyar Horatius*, 286; *quorum animus cereus est flecti in vitium* AP 163 = SRH II, 398, vö. *Manitius*, M. III, 577.

³⁵ *Plenis copie cornibus*: Carm. saec. 59—60 = SRH II, 515, vö. KARDOS T.: *A magyarság antik hagyományai*, Bp. 1942, 12.

³⁶ *Multa renascentur que iam cecidere*: AP 70 = SRH II, 560, vö. MADZSAR I., EPhK 60(1936) 183; *quid futurum sit*: Carm. I, 9 = ItK 70 (1966) 79.

³⁷ Szó szerint idézte-e Lodomér Ovidiust? Ovidiusnál gyakran fordul elő a *mutare figuram* (Met. 15, 374), az *in varias . . . migrare figuras* (Met. 15, 172), valamint a *plures in . . . transire figuras*-szókapcsolat (Met. 8, 730), vö. a bevezető sort (*in nova fert animus mutatas dicere formas/corpora*). Az érsek azonban Horatiust használta közvetlen forrásként, miként azt ő maga elárulja IV. László jellemzésében: „*Iuxta verbum etnici natus in triviis et pene forensis*”. Ki más is lehetne az *etnicus* (ami ugyan ebben a formában 'pogány, barbár' jelentésű), ha nem Horatius? Az *etnicus* talán az *ethicus*-ből torzult el az átírás során, de az sem elképzelhetetlen, hogy maga Lodomér írta így (MADZSAR I.: Régi magyarországi Horatius-idézetek. EPhK 64/1940/294—295). Hogy azonban biztos Horatiusról van szó, bizonyítja az *Ars poetica* 245. sorával (*ne velut innati triviis ac paene forenses*) való egybevetés. Ha mármost a forrást az Epistulák első könyvében keressük (mint ahogy innét való ugyanezen levél dente *Theonino*-ja is), akkor a *nullisque nodis potuisse teneri Proteum fabulosum mutantem vultus vanas in figuras* forrását az Epistulák első könyvének első darabjában találjuk: *quo teneam voltus mutantem Protea nodo?* Ezek szerint Lodomér érsek Horatius-tanulmányaiból ismerhette meg a mesés Proteust.

³⁸ *Theonino dente dilanians*: Ep. I, 18, 82 = Századok, 44/1910/, 2, vö. BALASSA: *Horatius az idők rostáján*, 1935; *ut silvis folia pronos mutantur in annos | prima cadunt: ita verborum vetus inerit aetas | et iuvenum ritu florent modo nata videntur | debemur mori nos nostraque*: AP 60—63 = Zimmermann — Werner, Urkb. I, 221—222, vö. BITAY Á.: *Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori (latin) oklevelében* /1302/, Erdélyi Múzeum, 39/1934/. 373—374, majd ugyanezen oklevél kapcsán KURCZ Á.: *i.m.* 111. jelezte, hogy az idézet parafrázissal folytatódik (*ad instar cadivorum foliorum simul labantur*). Az oklevelet Ivánka olvasókanonok fogalmazta, s az idézetből VARGA Á. (*Művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, 1980, 33). a lector külföldi iskolázottságára következtet.

SZOVÁK KORNÉL

Au problème de la postérité d'Horace en Hongrie

Horace était bien connue dans la Hongrie médiévale. L'auteur a voulu contribuer au tableau, esquissé jusqu'ici surtout par des citations et des réminiscences, en deux rapports. D'une part, il démontre par ses exemples que l'allégorie du navire d'Horace n'était pas connue au moyen âge. Dans les textes, le «navire» se rencontre sans exception sous la forme d'une comparaison ou d'une métaphore; les auteurs interprétant le navire d'une manière symbolique citent toujours des textes bibliques. L'expression «navicula» remonte au Nouveau Testament, et l'image «navicula Petri» prenant forme aux XI^e—XII^e siècles doit son origine à l'Évangile. D'après l'auteur, la lettre du roi Béla IV qui mentionne la «fideliūm navicula», doit être supprimée de parmi les données prouvant la connaissance d'Horace en Hongrie. D'autre part, l'étude augmente le nombre des données se rapportant à la connaissance de l'Art poétique en Hongrie, par une citation de 1217 jusqu'ici inconnue.

³⁹ MADZSAR I.: *Horatius hazánkban.* (EPhK 60 /1936/ 183). Újabbban jelentős Boethius-idézetet fedezett fel HEGYI Gy. (*Boethius-idézet Árpád-kori oklevélben.* Magyar Könyvszemle 89 /1973/ 398). Itt jegyezzük meg azt, hogy a középkori forrásanyagban találunk Livius ismeretére valló reminiscenciákat is, ennek ellenére Magyarországon nem a liviusi, biológiai alapozású államtan nyert teret, hanem az Újszövetség szövegeire (elsősorban Szent Pál leveleire) épített organikus államtan (az előbire: HAVAS L.: *Mese és történelemszemlélet az ókorban.* MTA I. Oszt. Közl. 33 /1984/ 111—121, az utóbbi pedig: ECKHART F.: *A Szentkorona-eszme története.* Bp. 1941, különösen a 9. fejezet, 159 skk.) Az örökség átvételében a középkor szuverén módon járt el, sajátosan és csak rá jellemző módon alakította gondolataihoz az antik idézetanyagot, s ahol számára elvont, ismeretlen fogalommal találkozott, mindig igyekezett valóság tartalommal megtölteni. Az elvont fogalmak körén belül elsőként az Egyház fogalma körvonalazódott, és sok száz évi késéssel követte csak az államfogalom kikristályosodása.

Végezetül szeretnénk fölhívni a figyelmet egy, a dolgozat lezárása után felmerült szempontra, ti. arra, hogy a magyarországi középkor első századaiban hiányzik az a műfaj, mely argumentáló jellegénél fogva igényelné az antik auktorok gyakori idézését. Mihelyt az első, kifejezetten érvelő művek (szentbeszédek) feltűnnek, felbukkannak bennük az antik auktorok idézetei is. Természetesen ezekben is túlnyomó a bibliai érvek tömege, de már az egyszerűbbekben is találunk Pszeudo-Ovidius, Augustinus, Arisztotelész idézeteket is, miként pl. Benedek nagyváradi püspöknek két Szent Lászlóról szóló beszédében LUKCSICS P.: *Szent László király ismeretlen legendája.* Bp. 1930, 30—35). Újabbban a kutatás az ún. pécsi egyetemi beszédek a 13. század 60—80-as éveire keltezi (PETROVICH E.: *A középkori pécsi egyetemen kapcsolatos szentbeszédek kora,* ItK, 70(1966), 142—146; *Timkovics P.: A „Pécsi egyetemi beszédek” szellemi háttere,* ItK, 83(1979), 1—14), s ezekben már nem kis számú idézetet regisztrált eddig is a kutatás, pl. egy Horatius-idézet: „Oramus (recte: Oratius) in sermonibus: Grecus Aristippus, qui suos (recte: servos) proicere aurum in media iussit Libia, quia tardius irent propter honus segminis (recte: segnes)”. (BÉKEFI R.: *A Pécsi Egyetem,* Bp. 1909, 90. = Serm. 2, 3, 100—102.) Ezen idézetek lehetőleg teljes regisztrálása előtt nehezen alkothatnánk képet az Árpád-kor antik ismereteit illetően.